

SZCZEBRZESZYN – PRZESZŁOŚĆ I ZABYTKI

I

Szczebrzeszyn — dziś niewielkie miasteczko leżące w powiecie zamojskim, w przeszłości należało do głównych ośrodków grodowych południowej Lubelszczyzny. Początki swoje wiąże on z przeprawą przez Wieprz starego traktu handlowego, prowadzącego z Pragi i Krakowa przez Sandomierz i Zawichost w kierunku Wołynia i dalej, na Kijów. Dla obrony wspomnianej przeprawy zbudowano na wzgórzu w pobliżu rzeki gród szczebrzeszyński. Żyzne gleby lesowe stwarzały korzystne warunki dla rozwoju osadnictwa rolnego. Jednocześnie w połowie XIII w. wzmógł się proces przejmowania przez młodsze osady typu miejskiego funkcji gospodarczych i administracyjnych od starych ośrodków grodowych. Tak więc w połowie XIII w. wraz z upadkiem znaczenia Wołynia zbiega się rozwój ośrodka rzemieślniczo-handlowego w Hrubieszowie, zaś w miarę wzrostu roli Chełma i Bełza traci swe znaczenie Czerwień. Na tej samej zasadzie rozwinął się ośrodek rzemieślniczo-handlowy ukształtowany w bezpośrednim sąsiedztwie grodu szczebrzeszyńskiego i Starego Brodu na Wieprzu, by w XIV w. przejąć rolę Sutiejska.¹

Położenie przy ważnym trakcie handlowym przyczyniło się niewątpliwie do szybkiego rozwoju Szczebrzeszyna jako osady typu miejskiego, związanego z targiem funkcjonującym zapewne przy przeprawie przez Wieprz.

Szczebrzeszyn pojawia się w przekazach

źródłowych w połowie XIV w. W 1352 r. Kazimierz Wielki wystawił jeden ze swych dokumentów *prope Szczebrzeszyno opido ruthenicali*.² Wobec braku innych przekazów źródłowych trudno jest stwierdzić czy określono w ten sposób jedynie przynależność ruską miasta, czy też rzeczywiście posiadała ono już wówczas *ius ruthenicum*. Dokument lokacyjny Szczebrzeszyna nie zachował się, brak też przekazów źródłowych na temat ewentualnego przeniesienia z prawa ruskiego na niemieckie, można jedynie stwierdzić, że jego lokacja nawiązała do wcześniejszych tradycji osadniczych o ukształtowanym profilu gospodarczym typu miejskiego. Do czasów przedlokacyjnych należy niewątpliwie odnieść nazwę przedmieścia *Stare Miasto*, notowaną w XVII i XVIII-wiecznych inwentarzach Szczebrzeszyna.³ Jak wynika z opisu, lokalizacja *Starego Miasta* pokrywała się z obecnym ciągiem ul. Zamojskiej. Tędy właśnie przebiegał stary trakt handlowy wiodący od przeprawy przez Wieprz w Starym Brodzie, wzdłuż rzeki w kierunku grodu i dalej na zachód. Fakt ten potwierdza bezpośredni związek przedlokacyjnego miasta z traktem handlowym. Na podstawie określenia *Stare Miasto* można więc zlokalizować w Szczebrzeszynie ośrodek miejski, będący stadium przejściowym między osadą grodową a lokacyjną gminą miejską.⁴ Za handlowymi funkcjami *Starego Miasta* przemawia również wezwanie kościoła parafialnego, erygowanego w końcu XIV w., bowiem świątynie pod wezwaniem św. Mikołaja budo-

wano przeważnie w związku z miejscem targowym.⁵

Nadanie prawa miejskiego, magdeburskiego, związane jest z następnym już etapem kolonizacji tych terenów, po odzyskaniu przez Kazimierza Wielkiego Rusi Halickiej i Grodów Czerwieńskich. Rozpoczął się wówczas długotrwały proces wcielania nowych ziem do Królestwa. Z dalszym rozwojem osadnictwa wiąże się napływ ludności na dawne tereny puszczańskie; przybywają z głębi Królestwa rody rycerskie, hojne nadania otrzymują też miejscowe rody ruskie.⁶ W tym właśnie czasie obserwujemy rozwój terytorialny posiadłości Dymitra, którego ojciec Piotr, wojewoda żydaczowski, wraz z całą rodziną poparł Kazimierza Wielkiego na Rusi, skąd też ta rodzina pochodziła i gdzie była osiadła. Tenże Dymitr, oprócz wielu dóbr odziedziczonych po ojcu, otrzymał zapewne jeszcze od Kazimierza Wielkiego, zamek Łada, czyli Goraj, oraz Kraśnik wraz z otaczającymi go wsiami, zaś z nadania Ludwika Węgierskiego lub Władysława Jagielly — Szczebrzeszyn i Turobin.⁷ W 1387 r. Władysław Jagiello potwierdził podział dóbr gorajskich, zgodnie z którym Dymitrowi przypadły właśnie m.in.: *castrum Goray et oppidum Szczebrzeschin, cum districtu et villas in terris Russiae Lemburgensi et Belzensi*.⁸ Należy przypuszczać, że wspomniane *oppidum Szczebrzeschin* posiadało już wówczas dokument lokacji na prawie magdeburskim. Inne z miast należących do Dymitra, Kraśnik, otrzymało to prawo między 1360 a 1377 r.⁹

Wraz z rozwojem osadnictwa kształtowała się również na tych terenach sieć administracji kościelnej, nastawionej w głównej mierze na działalność misyjną. Stąd też pojawiają się tu bardzo wcześnie klasztory dominikańskie i franciszkańskie.

Koniec XIV w. i początek XV w. jest okresem intensywnej działalności arcybiskupa halickiego Jakuba Strepy; z jego osobą wiążą się erekcje kościołów szczebrzeszyńskich. Dymitr ufundował kościół

Kościół pofranciszkański. Fot. J. Szandmirski

parafialny w Szczebrzeszynie ok. 1394 r., gdyż w tym roku występuje już Jan *rector ecclesiae de Szczebrzeszyn*. W kilka lat później dwoma kolejnymi dokumentami: z dnia 29 IX 1397 r. i 9 I 1398 r. wyznaczył on uposażenie parafii. Nadania te zatwierdził arcybiskup Jakub Strepa, prawdopodobnie w początkach 1398 r., podczas swego pobytu w Szczebrzeszynie. Wówczas to zapewne dokonał erekcji parafii, a następnie dokumentem z dnia 16 I 1398 r. inkorporował powiat szczebrzeszyński do swej archidiecezji. W tym czasie w związku z pobytom w mieście arcybiskupa Jakuba Strepy, franciszkanina, oraz Leonarda, generalnego wikariusza Braci Mniejszych na Rusi, mogła nastąpić erekcja konwentu franciszkańskiego. Pierwsze potwierdzenie źródłowe istnienia klasztoru franciszkańskiego w Szczebrzeszynie posiadamy dopiero z 1410 r. W tym właśnie roku ówczesny dziedzic miasta, Prokop, podarował klasztorowi wieś Kisielów (zwaną też Herza). W początkach XV w. istniała

również w Szczebrzeszynie jakaś kaplica, bowiem w 1411 r. wzmiankowany jest w źródłach *Nicolaus capellanus de Szczebrzeszyn*. Dotyczy to być może kaplicy Św. Leonarda, poświęconej źródłowo w 1624 r. i 1630 r., lub też kaplicy szpitalnej istniejącej w XVI w.¹⁰

W 1410 r., wspomniany już dziedzic miasta, Prokop, nadał mieszczaninowi hrubieszowskiemu Kaliszowi przywilej w ójtostwo w Szczebrzeszynie, co ostatecznie potwierdza fakt, iż miasto musiało już wówczas rządzić się prawem magdeburskim.¹¹

Liczne przywileje gospodarcze przyczyniły się do rozwoju miasta, administrowanego przez kolejnych właścicieli reprezentantów rodów szlacheckich przybywających tu z głębi Królestwa. Po Gorajskich miasto przechodzi w ręce Tarnowskich (ok. 1472 r.), a następnie Kmitów (od ok. 1510 r.), Górków (1554—1592 r.), Czarnkowskich (1593 r.), a wreszcie Zamoyskich (od 1593 r.).¹²

W drugiej połowie XVI w. Szczebrzeszyn znajdował się w grupie największych miast Ziemi Chełmskiej, posiadając około 250 domów i ponad 2 tys. mieszkańców.¹³ Andrzej Górka odnawiając w 1560 r. spalone dokumenty o przywilejach Szczebrzeszyna, potwierdził prawo magdeburskie, uwolnił mieszczań od obowiązku reperacji grobli i dostarczania podwód, uregulował czynsze i dochody miasta. Nadał też prawo magdeburskie przedmieściom Zarzeczcie i Błonie.¹⁴ W 1583 r. w czasie pożaru zamku, ponownie splonęły dokumenty o przywilejach miasta. W dwa lata później Stefan Batory potwierdził prawa Górków do dziedziczenia zamku, miasta i powiatu, zaś Stanisław Górka potwierdził przywileje miasta.¹⁵ Zakres wspomnianego dokumentu, wystawionego przez Andrzeja Górkę w 1560 r., upoważnia do wysunięcia przypuszczenia, że nie było to zwykłe potwierdzenie starych praw, lecz ponowna lokacja miasta, mająca swe konsekwencje nie tylko prawne i gospodarcze ale i przestrzenne. Fakt ten zbiega się w czasie z nową falą

kolonizacji miejskiej na południowych terenach województwa lubelskiego oraz w województwie chełmskim i bełskim. W 1543 r. Firlejowie lokują Lewartów (Lubartów), w 1540 r. biskupi chełmscy — Skierbieszów, w 1567 r. Tarnowscy — Izbicę i Tarnogród, w 1578 r. Gorajscy — Biłgoraj, w 1580 r. Jan Zamoyski lokuje Zamość. Kolejno powstały dwa następne miasta ordynacji Zamojskiej — w 1590 r. Tomaszów (powtórna lokacja w 1621 r.) i w 1640 r. — Janów Lubelski.¹⁶

W 1593 r. Jan Zamoyski kupił od Czarnkowskich włość szczebrzeską, włączając ją jednocześnie do Ordynacji Zamojskiej utworzonej w 1589 r. Miasto otrzymało kolejne przywileje i prawa. W tym czasie w Szczebrzeszynie mieszkali już Żydzi, Rusini oraz duża grupa luteran. Gmina żydowska otrzymała szereg dokumentów regulujących jej pozycję prawną i ekonomiczną w mieście.¹⁷ W ciągu XVII w. Zamoyscy zatwierdzili prawa cechowe piekarzy, tkaczy, sukienników, szewców i bednarzy. Znaczne zahamowanie w rozwoju miasta spowodowały zniszczenia, jakie miały miejsce w połowie XVII i na początku XVIII w. W celu podźwignięcia gospodarki miasta Zamoyscy uzyskali w 1729 r. kolejne przywileje targowe.¹⁸ Na początku XIX w. w Szczebrzeszynie mieszkało ok. 2,5 tys. osób. W 1820 r. liczba ludności osiągnęła 2828 osób (w tym 763 Żydów), domów zaś było 466 drewnianych i 23 murowanych. Pod koniec XIX w. liczba ludności wzrosła do ok. 7 tys., zaś liczba domów do ok. 600 (w tym ponad 50 murowanych). W gospodarce miasta przeważało wówczas zdecydowanie rolnictwo i drobne rzemiosło; z zakładów przemysłowych znajdowała się jedynie fabryka sukna czarnego i siwego.¹⁹

W XX w. stopniowy rozwój miasta zahamowała okupacja hitlerowska. Szczebrzeszyn objęty został tragiczną akcją pacyfikacyjną. W 1943 r. wysiedlono z miasta ok. 1 tys. osób, sprowadzono kolonistów niemieckich, a następnie w dniu 31 VIII 1943 r. utworzono nową gminę niemiecką

Dawna synagoga — obecnie Dom Kultury. Fot. J. Szandomirski

Deutsche Landgemeinde Szczebrzeszyn. W skład *gminy* włączono, poza miastem, 31 wsi — w tym 13 przeznaczonych dla kolonistów niemieckich. Kres temu przedsięwzięciu położyło wyzwolenie Szczebrzeszyna przez Armię Radziecką w lipcu 1944 r.

W latach wojny miasto uniknęło większych zniszczeń w swych zasobach budowlanych. Większe straty należy odnotować w liczbie ludności: w 1939 r. — ponad 8 tys. mieszkańców, w 1946 r. ponad 5 tys. Po pewnym zahamowaniu rozwoju w latach pięćdziesiątych (1955 r. — 4,8 tys.) obecnie miasto ma ok. 6 tys. mieszkańców.²⁰

II

Topografia przedlokacyjnego Szczebrzeszyna obejmuje wzgórze zamkowe oraz osadę *Stare Miasto*, ciągnącą się w rejonie

obecnej ul. Zamojskiej, wzdłuż dawnego traktu biegnącego w kierunku przeprawy przez Wieprz. Lokalizacja kościołów — parafialnego i franciszkańskiego — pokrywa się z głównym ciągiem komunikacyjnym przedlokacyjnego *Starego Miasta*. Do tego traktu nawiązuje lokalizacja placu rynkowego. Fakt ten potwierdza ciągłość tradycji osadniczej, na której wyrosło miasto lokacyjne i która ukształtowała jego zasadniczy schemat rozplanowania.

Wokół prostokątnego rynku, o wymiarach 100 × 150 m, wytyczono cztery bloki zabudowy, wyznaczające podstawową siatkę ulic. Główne trakty przechodzące przez miasto w kierunku Biłgoraja, Turobina i Zamościa, tworzą zasadniczy schemat ciągów komunikacyjnych. Pozostała siatka ulic, ukształtowana w głównej mierze topografią terenu, miała jedynie charakter pomocniczy w wewnętrznym układzie komunikacyjnym miasta.

XVI-wieczny Szczebrzeszyn był niewątpliwie miastem o zabudowie drewnianej. Źródła z XV w. wspominają o należących do wójta kramach piekarskich, rzeźniczych i szewskich. W połowie XVI w. wzmiankowany jest ratusz, nie znana jest jednak jego lokalizacja. W tym czasie miasto posiadało również browar oraz młyn i folusz znajdujące się nad rzeką.

Sylwetę miasta kształtują wówczas trzy budowle monumentalne: murowany zamek na wzgórzu otoczonym głęboką fosą oraz dwa drewniane kościoły — parafialny i franciszkański. W 2 połowie XVI w. przybyły następne budowle sakralne lokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie rynku. W 1580 r. potwierdzone jest źródłowo istnienie cerkwi, zaś w 1584 r. — synagogi. Ok. 1570 r. A. Górka założył w mieście zbór (zamieniając na ten cel kościół parafialny) oraz szkołę luterską. Jak już wspomniano wyżej, istniał wówczas w mieście szpital z kościołem Św. Ducha, zaś poza miastem znajdował się kościół Św. Leonarda, przy którym w XVI w. był cmentarz, czyli *okopisko luterskie*.²²

Dokumentem z 1560 r. Andrzej Górka przeznaczył trzecią część dochodów z młyna na budowę i konserwację parkanu wokół miasta. Budowa umocnień miejskich trwała dość długo, skoro jeszcze w 1641 r. inwentarz odnotowuje domy do *zniesienia dla muru miejskiego*.²³ Linia obwarowań czytelna jest do chwili obecnej, naturalnie w pewnych partiach, tam gdzie zachował się zarys wałów. W części wschodniej biegły one na tyłach bloku zabudowy rynkowej wzdłuż brzegu rzeki, następnie — w części północnej wzdłuż ul. Wyzwolenia, zataczając łuk w kierunku ul. Partyzantów (ul. Zielona to dawna ul. Podwalna, biegnąca na zewnątrz miasta), zaś w części zachodniej — wzdłuż ul. Krótkiej i Cmentarnej. Nieczytelna jest linia wałów od strony południowej, nie ma też pewności czy obwarowania miejskie sprzężone były bezpośrednio z zamkiem. Nie ulega natomiast wątpliwości, iż do systemu obronnego miasta włączony był zespół fran-

ciszkański, na co wskazują widoczne do dziś ślady inkastelizacji. U wylotu głównych traktów stały bramy miejskie. *Brama murowana od Zamościa* (na ul. Zamojskiej, między ul. Wyzwolenia a Zieloną), *Brama przy Zamku*, zwana też *Biłgorajską* (na ul. Cmentarnej, w pobliżu klasztoru) oraz *Brama Turobińska* (na ul. Partyzantów, w rejonie ul. Zielonej i Wyzwolenia).²⁴

Opublikowana przez H. Gawareckiego XIX-wieczna inwentaryzacja jednej z bram miejskich w Szczebrzeszynie (przypuszczalnie jest to *Brama Zamkowa*), daje nam wyobrażenie o wysokich walorach architektonicznych tych budowli. Na podstawie cech stylowych, pokrewnych renesansowym budowlom kościelnym Szczebrzeszyna, można datować wspomnianą bramę na 1 poł. XVII w. H. Gawarecki wysunął przypuszczenie, że przy fortyfikowaniu miasta mogli pracować, czynni wówczas na terenie Lubelszczyzny i Zamościa, budowniczy: Andrzej del Aqua, Jan Jaroszewicz, bądź też Jan Wolff.²⁵

W miejsce drewnianego kościoła parafialnego (przywróconego katolikom w 1593 r.), z fundacji ks. Mikołaja Kiślickiego, dziekana infulata kolegiaty zamojskiej i proboszcza szczebrzeskiego, wzniesiono w latach 1610—20 obecny kościół murowany (budowę wieży ukończono w latach trzydziestych XVII stulecia), zaś między 1620 a 1638 r., z fundacji Tomasza i Katarzyny z Ostrogskich Zamojskich, wzniesiono nowy, murowany kościół OO franciszkanów.²⁶

Domów mieszkalnych było w tym czasie (1641 r.) w mieście wraz z przedmieściami ok. 250, w tym tylko jeden dom murowany — *Kamienica* we wschodniej pierzei rynkowej. Poważne zahamowanie w rozwoju miasta spowodowały zniszczenia wojenne ok. połowy XVII w.: przed 1648 r. Szczebrzeszyn spalony został przez Kozaków, zaś w 1656 r. przez Szwedów. Odbudowa miasta po wspomnianych zniszczeniach zmieniła charakter zabudowy. W rynku pojawiły się domy murowane, których relikty zachowały się do naszych

Dom przy ul. Wyzwolenia nr 15. Fot.
J. Szandomirski

czasów w przyziemiach piętrowych kamienic pierzei wschodniej. Wraz ze wzrostem liczby domów murowanych utrwalała się również XVI-wieczna zapewne jeszcze szerokość działki budowlanej, wahająca się w granicach 12–15 m. Inwentarz z 1773 r. odnotował w mieście i na przedmieściach ok. 200 domów drewnianych i 12 domów murowanych. Wspomniane domy murowane znajdowały się jedynie we wschodniej i południowej pierzei rynku: we wschodniej pierzei było to 8 kamienic małych, zaś w południowej — 4 kamienice wjezne. Pozostałą zabudowę rynku stanowiły domy drewniane małe i wjezne (te ostatnie wyłącznie w pierzei południowej), w ulicach zaś domy drewniane małe.²⁷

Na podstawie zabudowy murowanej zachowanej we wschodniej pierzei rynku można stwierdzić, że kamienice szczebrzeszyńskie powtarzały powszechny wówczas typ domu murowanego, opartego na schemacie trójdzielnym, z przelotową sienią na osi, o układzie wnętrza dwu- lub trzytraktowym. Najbliższym wzorem były niewątpliwie kamienice zamojskie.²⁸ Oczywiście, stosownie do skali miasta i jego pozycji w zespole ordynacji zamojskiej, a wzorem tym nie były kamienice Rynku Wielkiego, czy ul. Ormiańskiej, lecz za-

budowa drugorzędna, przeważnie jednokondygnacyjowa, z drewnianymi podcieniami. Kamienice szczebrzeszyńskie zatrzymały się na tym pierwszym etapie budowlanym kamienic zamojskich i na tym też polega ich wartość historyczna, pozwalająca bliżej wniknąć w charakter XVII-wiecznej zabudowy miejskiej. Warto tu wspomnieć, że pod koniec XVI w. mieszczanie szczebrzeszyńscy wraz z urzędem wójtowskim wybudowali własną kamienicę w Zamościu — tzw. kamienicę szczebrzeską usytuowaną w południowej pierzei rynku. W 1600 r. Jan Zamoyski zachęcał mieszkańców Turobina do podjęcia podobnego przedsięwzięcia.²⁹

Układ wnętrza kamienic szczebrzeszyńskich, podobnie jak i zamojskich, obejmował zwykle dwa sklepy w trakcie przednim z wąską sienią na osi, dalej zaś ciemne kuchnie, oraz w tylnym trakcie, zapewne później dobudowanym, izbę, alkierz lub komorę. Były to budynki usytuowane szczytowo, podpiwniczone (piwnice sięgały przed lico domu), parterowe, kryte dachem gontowym z drewnianymi podcieniami od frontu. Dekoracja architektoniczna kamienic, sądząc z zachowanych relikwów, ograniczała się jedynie do kamiennych, prostokątnych, skromnie profilowanych portali, ozdobionych czasem wydatnym nadprożem. Trudno jednak stwierdzić czy liczne pożary i zniszczenia nie pozbawiły kamienic szczebrzeszyńskich innych elementów dekoracji architektonicznej, znanych nam z Zamościa. Za ich istnieniem przemawiać może bogactwo architektoniczne budowli sakralnych Szczebrzeszyna, a chociażby i bram miejskich, wskazujące że w XVII w. działały na terenie miasta wysokiej klasy warsztaty budowlane.

W ciągu XVIII w. zniszczeniu uległy dawne obwarowania miejskie. Ostatnia brama miejska przeznaczona została na rozbiórkę w 1831 r. Na miejsce dawnych wałów, parkanów i murów wkroczyła zabudowa. Z dawnych ciągów podwalnych wykształciły się ulice. Likwidacja obwarowań nie wpłynęła jednak na zmianę ukła-

du przestrzennego miasta, które nadal rozwijało się jedynie wzdłuż głównych traktów, tworząc charakterystyczne długie ciągi przedmieść o zabudowie typu wiejskiego. Podobnie jak i w innych miastach tego regionu szczebrzeszyńskie domy drewniane reprezentowały trzy typy zabudowy — w rynku podcienie, w otaczających ulicach dwórki (często z gankami), na obrzeżu zaś typ wiejski z zabudowaniami gospodarczymi otaczającymi wewnętrzne podwórze lub ciągnącymi się wzdłuż granicy parceli. Nie dotrwały do naszych czasów drewniane domy podcienione w rynku, natomiast pozostała zabudowa niewiele odbiega od stanu z ubiegłego stulecia.

W ciągu XIX w. największym niewątpliwie przedsięwzięciem budowlanym było wzniesienie zespołu szkolnego w rejonie ul. Zamojskiej. W 1809 r., gdy gmach dawnej Akademii Zamojskiej zajęty został przez wojsko, mieszcząca się w nim szkołę wojewódzką postanowiono przenieść do Szczeczeszyna. W 1819 r. Komisja Rządowa zawarła umowę ze Stanisławem Zamoyskim, który zobowiązał się na dzień 31 lipca 1822 r. ukończyć budowę szkolną, podług planów przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zatwierdzonych. Z dniem 1 IX 1822 r. rok szkolny rozpoczęto w nowej już siedzibie. Duży, dwupiętrowy budynek główny i cztery oficyny piętrowe po bokach, przeznaczone na mieszkania rektora i nauczycieli, otaczały kwadratowy dziedzińiec z wydzielonym *okregiem rekreacyjnym*. W gmachu głównym na parterze mieściły się klasy i duża sala egzaminacyjna, na drugim piętrze gabinety: fizyczny i chemiczny oraz biblioteka i sala rysunku. W 1828 r. między korytem rzeki a gmachem głównym założono ogród botaniczny.³⁰ Zespół szkolny w Szczeczeszynie był niewątpliwie jednym z ciekawszych tego typu założeń w kraju, oryginalna jest zwłaszcza forma przestrzenna zespołu. Nie znamy niestety autora projektu, mógł być nim

Ganek dworku, ul. Zielona nr 6. Fot. J. Szandomirski

niewątpliwie któryś z architektów pozostających w kręgu mecenatu artystycznego Zamoyskich.

W malowniczym położeniu, pełne zieloni miasto Szczeczeszyn — czytamy w Słowniku geograficznym (1890 r.) — składa się przeważnie z parterowych, drewnianych, w części murowanych dwórków z ogródkami, zabudowanych w rynek i tworzących kilka wąskich ulic... Z zamku, spalonego w 1583 r., i dawnych murów miejskich pozostały tylko małoznaczne ruiny...

Szczeczeszyn jest niewątpliwie jednym z ciekawszych miast południowej Lubelszczyzny, z tego też względu w obecnych przedsięwzięciach planistycznych należy ze szczególną troską dbać o wydobycie i wyeksponowanie jego walorów historycznych i przestrzennych. Bogaty zespół renesansowej architektury sakralnej, jedno z ciekawszych XIX-wiecznych założeń szkolnych oraz interesująca zabudowa miejska, zarówno murowana jak i drewniana, decydują o wysokich wartościach zabytkowych miasta. Powyższe względy przemawiają również za dużą atrakcyjnością Szczeczeszyna dla ruchu turystycznego, co też należy uwzględnić w programie rozwoju miasta,

projektując związane z tym usługi. Szczepczyński, niesłusznie zapomniany, powinien stać się żywym ośrodkiem turystycznym na

atrakcyjnym szlaku wiodącym z Zamościa, poprzez Klemensów, Zwierzyniec w kierunku Roztocza.

PRZYPISY

1. Kubiak J.: *Szczepczyński, studium historyczno-urbanistyczne*. PKZ, Warszawa 1968 (m.szynopsis); A. Poppe *Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” t. IV, 1958, s. 227—296; Fr. Persowski *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI w.* Warszawa 1962; St. Herbst *Zamość*. Warszawa 1954.
2. „*Akta Grodzkie i Ziemskie*” t. V, Lwów 1875, s. 4; H. Paszkiewicz *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1925.
3. WAP — Lublin, AOZ, sygn. 47 — *Inwentarz (...) 1641 r.*
4. Problemy te omawia w szerokim ujęciu T. Lalik *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację — schyłek XII i XIII w.* K.H.K.M., 1956, nr 4. Wobec braku badań archeologicznych trudno jest określić metrykę grodu szczepczyńskiego, na miejscu którego w późniejszych czasach wzniesiono zamek, spalony w 1583 r. Grodzisko w Szczepczyźnie notują: St. Nosenek *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*. „*Annales U.M.C.S.*” vol. VI, 1, 1957, s. 367; oraz *Mapa grodzisk w Polsce*, Pod red. Antoniewicza Wł., *Wartołomskiej Z.*, Warszawa 1964.
5. Poppe A.: op. cit., s. 257; wezwanie Sw. Mikołaja potwierdzone dokumentem z 1398 r.; (...) *pro ecclesia parochiali S. Nicolai ibidem in Szczepczyński (...)* — wg L. Bienkowskiego *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*. „*Roczniki Humanistyczne KUL*” VII, 1958, s. 248.
6. Herbst St.: op. cit. s. 7—8.
7. Dymitr z Goraja. [w:] *Polski słownik biograficzny* t. VI, Kraków 1948, s. 61—62. Pograniczne majątki Dymitra były gospodarczym łącznikiem między ziemiami etnograficznie polskimi a nowo objętą Rusią, a on sam był pośrednikiem między społeczeństwem ruskim i polskim. Osiągniwszy wysokie stanowisko w administracji Królestwa (podskarbi królewski i marszałek koronny) Dymitr odegrał ważną rolę polityczną w czasach Kazimierza Wielkiego, Ludwika Węgierskiego oraz Jadwigi i Władysława Jagiełły. Tym też tłumaczą się liczne nadania tworzące rozległe latyfundium.
8. *Matricularum (...)* t. IV—V, nr 3, s. 324, 363.
9. Kubiak J.: *Kraśnik. Studium historyczno-urbanistyczne*. PKZ, Warszawa 1965 (m.szynopsis).
10. Bienkowski L.: op. cit.; Wadowski A.: *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów rkps. nr 2372/I*, Bibl. PAN, Kraków oraz *Dokumenty do kościołów diecezji chełmskiej od XIV do XVIII w.* rkps. nr 2373, Bibl. PAN, Kraków.
11. WAP — Lublin, AOZ, sygn. 5602. Mierniczak Fr.: *Szczepczyński, dawny powiat szczepczyński i jego dziedzice od XIV do końca XVI stulecia*. Lublin 1928.
12. Mierniczak Fr.: op. cit.
13. *Źródła dziejowe. Ziemie Ruskie — Ruś Czerwona cz. I*, 1902, s. 200.
14. AGAD, A.Z., zbiór dok. perg., sygn. 7129.
15. AGAD, A.Z., op. cit. sygn. 7229, KRSW, sygn. 3195, s. 47, sygn. 3936, s. 144.
16. Herbst St.: op. cit. s. 9.
17. AGAD, KRSW, sygn. 3195 d., s. 202, 246, sygn. 3936, s. 144—145; WAP — Lublin, AOZ, sygn. 5602, n.pag.
18. AGAD, KRSW, sygn. 3195 d., s. 202; Bibl. Łopacińskich, Lublin — dok. cechowe: rkps. nr 34, 68, 70, 72, 74—77.
19. Jelonek A.: *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810—1955*. „*Dokumentacja Geograficzna*” z. 5, 1956.
20. Klukowski Z.: *Wysiedlenie Szczepczyzny i utworzenie gminy niemieckiej*. [w:] *Terror niemiecki w Zamojszczyźnie. Zamość 1945* oraz op. cit. Klimek A.: *Budownictwo w powiecie zamojskim podczas okupacji niemieckiej 1939—44*; Jelonek A.: op. cit.
21. WAP — Lublin, AOZ, sygn. 5602, 3257, 5593; AGAD, KRSW, sygn. 3195.
22. Wadowski A.: *Dzieje dawnej diecezji (...)* op. cit. s. 263, 267; AGAD, KRSW, sygn. 3195 s. 47; Stworzyński M.: *Opisanie historyczno-statystyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej w 1834 r.* Bibl. Narodowa, rkps. 1815; archiwum kościoła paraf. w Szczepczyźnie, akta nie uporządkowane; Merczyng H.: *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1905, s. 76.
23. WAP — Lublin, AOZ, sygn. 47.
24. op. cit.
25. Gawarecki H.: *Nieznaný rysunek bramy miejskiej w Szczepczyźnie*. „*Kamena*” nr 17,

- 1963, s. 12; *Rysunek Bramy Murowanej w Szczebrzeszynie 1872 od strony młyna. Facylata Frontowa. Grundrys* — rysunek z Bibl. Zamoyskich w Klemensowie (obecne miejsce przechowania nie jest mi znane).
26. Wadowski A.: *Dzieje dawnej diecezji (...)* op. cit. s. 263—267; *Katalog zabytków sztuki w Polsce* t. 8, z. 18, woj. lubelskie, pow. zamojski. Oprac. Łoziński J. Z., Miłobędzki A; rkps. 1953—1954, Instytut Sztuki PAN; Bobrowski Zb.: *Sprawozdanie z inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury i budownictwa ludowego*. „Kwar. Arch. i Urb.” t. VII, z. 4, 1962, s. 351 i in.
27. WAP — Lublin, AOZ, inwentarze — sygn. 46—59, 172, 523—543; Stworzyński M. op. cit., s. 126 i in.
28. Kamienice zamojskie omawiają: Miłobędzki J. A.: *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*. B.H.S. t. XV, nr 3—4, 1953 oraz także *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa 1968, wyd. II; Baranowska Z., Sygietyńska H.: *Kamienice rynkowe w Zamościu w świetle archiwaliów*. B.H.S. t. XXVI, nr 4, 1964 oraz tychże *Rynek zamojski w XVII w.* K.A.U. t. XII, z. 1, 1967.
29. Tarnawski A.: *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*. Lwów 1935, s. 380.
30. WAP — Lublin, AOZ, sygn. 5596, s. 254; Stworzyński M., op. cit. s. 60; Klukowski Z.: *Dawne szkoły im. Zamoyskich w Szczebrzeszynie (1811—1852)*. Zamość 1927 oraz także *Dzieje fundacji szkolnej im. Zamoyskich w Zamościu i Szczebrzeszynie*. Teka Zamoyska nr 3, 1938, s. 166 i in.; Kalinowski W., Trawkowski St.: *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w 1 poł. XIX w.* [w:] *Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki* t. I, Warszawa 1956, s. 93 oraz rys. 54—56.